

PDGSC-19

Programma Herstelopgaven coronacrisis

Eindrapportage herstelopgave 2

Sociale en mentale veerkracht van de samenleving

Rijksoverheid

Sport, bewegen, natuur en cultuur

Samenwerking & bestuur

Burgerinitiatieven en (sociale) hulpbronnen

Concept 22 november 2021

Inhoud

1	Inleiding.....	3
2	Inventarisatie bestand beleid en initiatieven	4
	I. Persoonlijke hulpbronnen.....	4
	II. Sociale hulpbronnen	5
	III. Omgevingshulpbronnen.....	6
	IV. Aanvullende onderzoeken en adviezen.....	8
3	Analyse.....	10
4	Beleidsaanbevelingen	13
5	Bijlagen.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

1 Inleiding

De crisis door COVID-19 heeft een kolossale impact, zowel nationaal als internationaal. Er waren en zijn zeer verstrekkende maatregelen nodig om de zorg niet over te belasten, met forse sociale en economische consequenties. De vaccinatiecampagne maakt een groot verschil, maar een eenvoudige terugkeer naar het oude normaal leek en lijkt er niet snel in te zitten. Hierbij gaat het in veel gevallen om hardnekkige uitdagingen, die voor de coronacrisis ook al bestonden, maar die door de crisis zijn versterkt. Reden genoeg om op basis van een inhoudelijke verkenning van de [uitkomsten van het dialoogtraject NL](#) na de crisis en de interdepartementale inventarisatie van corona-gerelateerde herstel- en vernieuwingsopgaven lessen te trekken aan de hand van een zestal domeinoverstijgende thema's. Dit zijn drie sociaal maatschappelijke thema's: (I) bestaande en nieuwe kwetsbaren, (II) Sociale en mentale veerkracht van de samenleving en (III) Gezonde en veilige (fysieke) leefomgeving en daarnaast de thema's: (IV) Hybride werken, (V) Voorbereiding toekomstige (pandemische) crisissen en (VI) Institutionele verhoudingen tijdens en na crisistijd.

Door COVID-19, de langdurige lockdown en de contactbeperkende maatregelen, zijn sociale interacties sterk teruggebracht, waardoor velen kampen met mentale problemen en gevoelens van eenzaamheid. Dit ondermijnt ook de veerkracht van de Nederlandse samenleving. Voor mensen is de manier van samenleven veranderd. Grootouders konden hun kleinkinderen niet meer zien. Geliefden werden gescheiden door landgrenzen. Het verenigingsleven kwam stil te liggen. Relaties kwamen onder druk te staan doordat mensen thuis op elkaars lip zaten. De beperkende maatregelen zijn voor een deel opgeheven, maar het kost tijd om sociale structuren te herstellen en mentale veerkracht (structureel) te verhogen.

Die veerkracht van de samenleving komt onder meer tot uiting in *solidariteit, hulpvaardigheid onderlinge inzet en verbondenheid*. Veerkracht is niet alleen nodig om te herstellen van de coronacrisis, maar ook om andere maatschappelijke opgaven goed te kunnen doorstaan, zoals de stikstofcrisis en de energietransitie. De concrete invulling is door corona grotendeels geblokkeerd en de effecten hiervan zijn ongelijk verdeeld. Ontstane aandachtspunten/problemen vragen om nadere aanscherping en identificatie, waar mogelijk in combinatie met enkele handelingsopties. Het is de opgave om te identificeren waar de veerkracht het meest in het gedrang is gekomen dan wel minst snel herstelt.

'Veerkracht: het vermogen om met toeval, tegenslag en fundamentele kwetsbaarheden om te gaan.'

Herstel heeft voor veel organisaties prioriteit. De huidige versoepelingen zijn op zichzelf al te beschouwen als maatregelen die bijdragen aan (automatisch) herstel van de veerkracht in de samenleving. Maar herstel alleen is niet voldoende, want we willen ook beter uit crisis komen en goed voorbereid zijn op eventuele toekomstige crisissen.

De opgave richt zich enerzijds op, vanuit nationaal perspectief, generiek beleid om de sociale en mentale veerkracht van de gehele samenleving te versterken en anderzijds het identificeren van waardevolle initiatieven die op dit vlak (tijdens de lockdown of al eerder) zijn ontwikkeld, zowel op lokaal als regionaal niveau.¹

Door opgavegericht en agenderend beleidstekorten en -kansen te inventariseren, te concretiseren met impact voor burgers en opties voor herstel en vernieuwing te bieden, proberen we de veerkracht van de samenleving te versterken c.q. (indirect) te vergroten. Voor u ligt een beknopt voorstel voor een aantal beleidsaanbevelingen (interdepartementaal en interbestuurlijk) op basis van een eerste analyse van de door corona veroorzaakte herstelopgave, in relatie tot een veerkrachtige samenleving.

¹ Structurele versterking GGZ-sector en implementatie van bestaand beleid (zoals steunpakket welzijn en leefstijl en stimuleringsregeling e-health thuis) behoren niet tot de reikwijdte van deze opgave

2 Inventarisatie bestaand beleid en initiatieven

Bestaanszekerheid en veerkracht zijn nauw met elkaar verbonden. Verlies aan bestaanszekerheden zoals wonen, werk en inkomen, onderwijs en/of ondersteuning, maar ook formele en informele structuren vermindert de veerkracht van mensen en de samenleving. De term (sociale) veerkracht zoomt in op hoe mensen omgaan met veranderingen.

De veerkracht wordt bepaald door de inzet, toegankelijkheid en aanwezigheid van verschillende soorten hulpbronnen²:

- De mate waarin je regie kan voeren over je eigen leven op basis van **persoonlijke hulpbronnen** (zelfredzaamheid).
- Het kunnen en willen inzetten van **sociale hulpbronnen** (samenredzaamheid).
- De toegankelijkheid tot voorzieningen en aanwezigheid van sociale structuren, oftewel **omgevingshulpbronnen**.

Voor de inventarisatie van bestaand beleid en initiatieven als het gaat om veerkracht, maken we een inventarisatie aan de hand van de verschillende hulpbronnen.

I. Persoonlijke hulpbronnen³

Persoonlijke hulpbronnen gaan over het 'eigen kunnen'. Het zelf organiserend vermogen van burgers, hun actieradius en kennisniveau, het vertrouwen in eigen kunnen en dat van de omgeving, maar ook de mate van vooruitstrevendheid en verbondenheid (Mulder, 2017).

Een belangrijk aspect dat van invloed is op het zelf organiserend vermogen en het vertrouwen in eigen kunnen, is de mentale veerkracht van mensen. De coronacrisis heeft het belang van een mentaal gezond Nederland extra benadrukt. De meeste mensen zullen naar verwachting terugveren als het maatschappelijk weer beter gaat. Maar als mensen lang negatieve gevolgen ervaren, en er sprake is van een langdurend laag welbevinden zoals sombere gevoelens, onrust en onzekerheid, kan dit tot psychische klachten leiden. Het SCP wijst in diverse [publicaties](#) op een mogelijk groter beroep op psychiatrische zorg als gevolg van de coronapandemie. Dit raakt ook andere herstelopgaven.

De mentale veerkracht bestaat uit meerdere aspecten en is meer dan een individuele en persoonlijke kwestie; het vereist ook een collectieve aanpak. Het bewaken, beschermen en bevorderen van mentale gezondheid is dan ook een publieke taak.

Op 1 februari 2021 is de [motie Dik-Faber/Diertens aangenomen](#). Deze verzoekt de mogelijkheden en contouren van een Nationaal Preventieakkoord Mentale Gezondheid te verkennen. De aanleiding van de motie is de constatering dat 840.000 jongvolwassenen in Nederland een psychische aandoening hebben en dat dit mede veroorzaakt wordt door de intensiteit en snelheid van onze samenleving. De verkenning is gestart in april 2021 en op 15 oktober 2021 is een Kamerbrief verzonden met de tussenresultaten van dit traject.

Veldpartijen benadrukken de urgentie van een preventieve aanpak voor mentale gezondheid en wijzen op enkele belangrijke uitgangspunten. Enkele hiervan staan hieronder weergegeven.

1. Co-creatie wordt als een belangrijk uitgangspunt ervaren voor een preventieve aanpak. Dit houdt in dat beleid en maatregelen worden geformuleerd in samenwerking met de beoogde doelgroep.
2. Alle partijen onderschrijven het belang van een bronanaanpak in de preventie van mentale klachten. Sociaaleconomische achterstanden en daaraan gerelateerde problematiek (zoals schulden¹⁸, huisvestingsproblemen, inkomensonzekerheid, eenzaamheid en onveiligheid) vormen een gevaar voor de mentale gezondheid.
3. Een succesvolle bronanaanpak en uitvoering van interventies vraagt om een integrale en domein overstijgende aanpak en bijbehorende governance. Partijen geven aan dat preventieve inzet in de mentale gezondheid nu vaak stukloopt op de grenzen tussen verschillende domeinen.
4. Partijen benadrukken het belang van aansluiting bij lopende trajecten en programma's, zoals de inzet die vanuit het steunpakket welzijn en leefstijl wordt gedaan voor de mentale ondersteuning van werkenden, programma 'Eén tegen eenzaamheid', de Brede

² Het Pon & Telos (<https://hetpon-telos.nl/vraagstukken/veerkracht/>)

³ Note: We zien dat de coronacrisis iedereen heeft geraakt. De crisis heeft er ook toe geleid dat kwetsbaren nog kwetsbaarder zijn geworden en er nieuwe kwetsbare groepen zijn ontstaan. In de aanpak via persoonlijke hulpbronnen zien we dan een duidelijke link met de herstelopgave 1 'kwetsbare groepen'.

Maatschappelijke Samenwerking tegen burn-outklachten (BMS) en het Meerjarenprogramma Depressiepreventie.

Momenteel bestaat er geen eenduidig begrippenkader voor het thema mentale gezondheid, wat maakt dat het discours versnipperd is op dit thema. Het Trimbos-instituut en het RIVM onderzoeken vanuit de verkenning de definities en begrippen voor de mentale gezondheid van de totale populatie en komen naar verwachting begin 2022 met een rapport.

De korte en lange termijn gevolgen van de coronacrisis voor de mentale gezondheid zijn op dit moment nog onvoldoende duidelijk. De staatssecretaris van VWS heeft de Gezondheidsraad gevraagd de gevolgen van de coronapandemie voor de huidige mentale gezondheid in beeld te brengen. Dit verzoek is voortgekomen uit de verkenning. De resultaten van het onderzoek worden begin 2022 verwacht.

Een concreet voorbeeld om persoonlijke hulpbronnen te activeren is onder meer het nieuwe programma Herstel dichtbij van het Oranje Fonds en MIND Landelijk Platform Psychische Gezondheid (voor initiatieven die ruimte bieden aan psychisch kwetsbare mensen om te werken aan hun eigen herstelproces in de directe woonomgeving). Daarnaast is het van belang om ook aandacht te blijven houden voor de fysieke weerbaarheid (naast mentale weerbaarheid). Eerder is in 2018 door de Rijksoverheid samen met meer dan 70 maatschappelijke organisaties [het Nationaal Preventieakkoord](#) gesloten. Er zijn met dit akkoord ambities tot 2040 geformuleerd, gericht op het terugdringen van roken, overgewicht en problematisch alcoholgebruik. [De Gezonde Generatie](#) investeert met het programma Gezonde Generatie in de gezondheid van toekomstige generaties. Zij werken samen met jongeren en hun partners aan een gezonde basis, een gezonde leefstijl en een gezonde omgeving voor alle kinderen en jongeren van Nederland, ongeacht achtergrond, inkomen, opleiding of beperking, met als doel, de Nederlandse jeugd in 2040 de gezondste is van de wereld te maken.

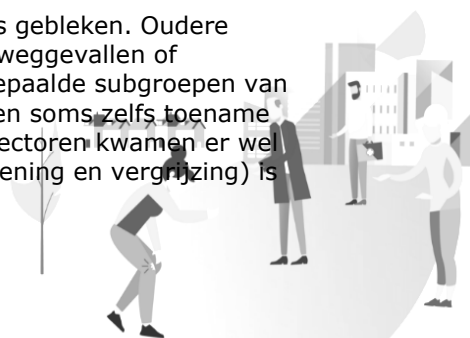
II. Sociale hulpbronnen

Het kunnen en willen inzetten van *sociale hulpbronnen* (samenredzaamheid) vergroot de veerkracht van mensen. *Bij sociale hulpbronnen gaat het om sociale contacten (ook digitaal), informele hulp en de mate van sociale, maatschappelijke en politieke participatie (Den Hartog, 2014). Mensen ontwikkelen zich verder door te participeren in sociale netwerken (vgl. Granovetter, 1973 en Putnam, 2000).* Dat kunnen netwerken zijn binnen kleine en gesloten gemeenschappen zoals die van de familie, de voetbalclub of de klas, maar ook netwerken binnen grotere en meer open sociale eenheden zoals de buurt, de wijk en de stad, de werkomgeving, maatschappelijke organisaties, vakverenigingen of de kerk.

Burgerinitiatieven hebben bijgedragen aan veerkracht in coronatijd, met name door de grote wendbaarheid ervan. Voor de aanpak van eenzaamheid tijdens de afgelopen coronaperiode is er bijvoorbeeld een budget beschikbaar gesteld aan (een coalitie van) maatschappelijke organisaties om hier specifieke activiteiten voor te ontwikkelen, in de periode voor de feestdagen van 2020, maar ook in het najaar van 2021 ([Week tegen Eenzaamheid - Een tegen eenzaamheid](#)). Het [Oranje Fonds](#) ondersteunt burgerinitiatieven met een sociaal doel; collectieve oplossingen van en voor burgers in het sociale domein. Sommige initiatieven zijn enorm opgeschaald en zien een toename in vrijwilligers⁴. Andere sociale initiatieven dreigen achterop te raken door verschuiving in soort en aantal (meer tijdelijke) vrijwilligers en ontstane exploitatietekorten (minder omzet en minder subsidie). De financiële uitdaging is vooral groot bij sociaal maatschappelijke initiatieven die een grote diversiteit aan doelgroepen bedienen, van gezinszorg tot migranten. De hulpbehoefte van veel – soms moeilijk bereikbare – groepen is in de coronaperiode juist sterk gegroeid (zie ook Herstelopgave 1) en er kan lang niet voldaan worden aan de vraag. Een voorbeeld van de geleverde steun via sociale initiatieven/fondsen is bijvoorbeeld www.kleinecoronahulp.nl van de Haella stichting.

Vanuit verschillende sectoren is een verschuiving in het soort vrijwilligers gebleken. Oudere vrijwilligers vormden vaak de structurele kern die tijdens corona juist is weggevallen of gekrompen, doordat zij veelal behoorden tot de corona-risicogroepen. Bepaalde subgroepen van vrijwilligers haakten dus af, maar sectoren zien wel een verschuiving in en soms zelfs toename van jonge, vaak activiteitgerichte en tijdelijke vrijwilligers. Binnen veel sectoren kwamen er wel nieuwe vrijwilligers en begeleiding bij, maar de structurele trend (ontgroening en vergrijzing) is

⁴ vb 'Stichting thuis gekookt', landschappen NL

dat er minder (lang) mensen beschikbaar zijn en blijven als vrijwilliger. Het [platform voor vrijwillige inzet](#) zet zich ervoor in dat dergelijke inzet voldoende aandacht krijgt. Ook in de cultuursector is het aantal vrijwilligers afgenomen. Mede door de beperking van hun activiteiten doen (vooral kleinere) musea in 2020 een geringer beroep op vrijwilligers en stagiairs (11,5%). Daarnaast is er voor musea een geringere beschikbaarheid van (oudere) vrijwilligers <https://www.museumvereniging.nl/museumcijfers-1>

De sportsector is ook één van de sectoren die door corona hard is geraakt. En dat terwijl is gebleken dat sport en bewegen enorm belangrijk is voor gezondheid. In 2020 is het eigen vermogen bij sportaanbieders (deels) verdampt en zijn activiteiten stil komen te liggen. Er is een uitstroom van leden en het vrijwillig kader en de instroom ligt stil, wat een gat in het ledenbestand (leeftijdsopbouw) veroorzaakt. Voor sommige sectoren geldt dat het noodzakelijk is dat professionals vrijwilligers kunnen ondersteunen. Voor de sportsector geldt dat meer professionals gewenst zijn om de meer kwetsbare groepen goed te kunnen begeleiden bij de sport- en beweegaanbieders, maar ook om ervoor te zorgen dat deze professionals de vrijwilligers kunnen ondersteunen. Op deze manier kan de vereniging nog meer een ontmoetingsplek zijn. In coronatijd is 52% van de sporters minder gaan sporten en zijn meer sporters alleen gaan sporten, waarbij 34% van de sporters het sociaal contact miste. In de [monitor Sport en corona](#) (Mulier instituut) worden de gevolgen van de coronamaatregelen in beeld gebracht voor het sport-, speel- en actief beweeggedrag, de organisatie en de financiering van de sport in Nederland. Daarbij gaat de aandacht uit naar sportverenigingen, sportondernemers, ongeorganiseerde sport, topsport, sportevenementen en de ondersteuningsstructuur (sportbonden, NOC*NSF). Niet per se overgewicht, maar vooral het beweeggedrag lijkt te helpen bij het verkleinen van het risico op ernstige effecten bij besmetting (bron?). Het is dan ook belangrijk om sport te positioneren als onderdeel van de oplossing en het belang van blijven bewegen steeds weer te benadrukken.

Het hebben van werk (en de omstandigheden hierbij) zijn een belangrijke categorie van sociale hulpbronnen. Ook op dit vlak had en heeft de coronacrisis een grote impact. Er loopt een groot aantal onderzoeken, onder meer door TNO, naar arbeidsomstandigheden en de relatie tussen arbeid en gezondheid (mentaal en fysiek). Met het uitbreken van de coronapandemie, zijn ook specifieke onderzoeken naar de impact van corona op werkenden opgezet. Ook is er veel informatie beschikbaar over (lopende) onderzoeken die zien op (gezondheids)interventies voor mensen met lagere sociaaleconomische gezondheidsvaardigheden (onder meer via www.loketgezondleven.nl van het RIVM). Het beeld van de WRR/KNAW dat de gevolgen van corona harder toeslaan in deze doelgroep wordt hier mede door bevestigd. Ondanks dat er veel positieve signalen zijn dat corona de balans tussen werk en privé heeft verbeterd, ondervinden we wel degelijk nadelen van thuiswerken. Zo blijkt de eenzaamheid onder thuiswerkende werknemers door corona over een brede lijn toegenomen (oudere en jongere werknemers). Specifieke informatie over zzp-ers in culturele sector is uit dit onderzoek minder goed te halen vanwege de kleine onderzoeksgroep.

Ondersteund door VWS en SZW zijn VNO-NCW en MKB-Nederland het programma [Vitaal Bedrijf](#) gestart waarmee werkgevers handvatten geboden worden om een gezonde leef- en werkstijl te stimuleren. Dit kan een positieve bijdrage leveren om negatieve sociale gevolgen van corona voor arbeidsomstandigheden aan te pakken. Hier ligt een relatie met herstelopgave 4 'hybride werken'.

Ook kunst en cultuur zijn te beschouwen als een sociale hulpbron en kunnen het fysiek en cognitief functioneren positief beïnvloeden. Dit wordt bevestigd door een [WHO rapport](#). Belangrijk hierbij is wel hoe dit gebeurt en dat er sprake is van actieve deelname. Juist dit is tijdens corona heel moeilijk geweest door de belemmerende corona-maatregelen.

Als vervolg op het onderzoek is het programma Kunst en Cultuur in de Langdurige Zorg en Ondersteuning opgestart, met als doel cultuur en langdurige zorg en ondersteuning op een structurele en duurzame manier met elkaar te verbinden. Binnen het programma is een [ontwikkelagenda](#) samengesteld om praktijk, onderzoek en beleid op het gebied van kunst- en cultuur in de zorgsector verder te ontwikkelen en uit te bouwen.

III. Omgevingshulpbronnen

Omgevingshulpbronnen gaan over de directe leefomgeving en hebben betrekking op de aanwezigheid van en toegankelijkheid tot voorzieningen en eigenschappen van een wijk

(variërend van beschikbaar vervoer, de kwaliteit van de woonomgeving, de mate van welvaart en sociale cohesie).⁵

In de betekenis van fysieke en tastbare structuur hebben omgevingshulpbronnen betrekking op de ruimtelijke verdeling van voorzieningen, mogelijkheden voor vervoer en de kwaliteit van de woonomgeving⁶. Niet alleen de aanwezigheid van hulpbronnen is van belang, ook de mate waarin mensen toegang hebben tot hulpbronnen.

In coronatijd hebben mensen massaal de buitengebieden, het groen in en om de stad, de natuurgebieden opgezocht. Onderdeel hiervan zijn ook de parken, landgoederen en het historisch landschap (zoals Werelderfgoed locaties). Mensen hebben meer waardering gekregen voor de mogelijkheden die de natuur en erfgoed in de leefomgeving bieden; denk aan sport, recreatie, vrije tijd en ontspanning. Ook de vraag naar verblijf in de natuur is toegenomen en de waarde hiervan erkend. Beleidsmatig wordt al ingezet op meer en betere toegankelijkheid van de natuur (door uitbreiding en verbetering van natuurgebieden, en voor de bossenstrategie inzet op meer bos) en op het vergroenen en aantrekkelijker maken van de directe leefomgeving zodat deze meer uitnodigt tot buitenactiviteiten en meer bewegen. Hierover is in april 2021 de [Kamerbrief](#) over het Programma Gezonde Groene Leefomgeving gestuurd.

Een natuurervaring heeft aantoonbaar gunstige effecten op het herstel bij stress en ziekte. Dit blijkt uit het [SER congres over natuur en gezondheid](#) en [spelen is gezond](#). Op de Shetlandeilanden in het Verenigd Koninkrijk schrijven artsen daarom sinds 2018 wandelingen in de natuur voor als behandeling bij psychische aandoeningen, mede dankzij een baanbrekend samenwerkingsproject (Gezondheidsdienst en Vogelbescherming). Ook is er in dit verband een folder en een kalender van seizoensgebonden activiteiten gemaakt die door de huisarts kunnen worden uitgereikt. In Nederland worden soortgelijke initiatieven ontplooid onder de naam '[Natuur op recept](#)' door de Stichting Nature for Health in samenwerking met het IVN. Het gaat dan om een diversiteit aan activiteiten zoals groepswandelingen in de natuur, zorgboerderijen, of vrijwilligerswerk in buurttuinen. De gedachte achter het initiatief is dat contact met natuur een laagdrempelige en aantrekkelijke manier is om een gezonde leefstijl te ondersteunen. Ook Staatsbosbeheer heeft het beter benutten van natuur voor gezondheid en fitheid op de agenda. In april 2021 heeft kamerlid Beckerman een [motie](#) ingediend met het verzoek aan de regering om met terrein- en natuurbeheerders een plan te maken hoe meer natuurgebieden en landgoederen open kunnen worden gesteld en hoe meer promotie kan worden gemaakt voor locaties die minder worden bezocht. Aanleiding was de constatering dat bezoeken aan natuurgebieden in coronatijd zo talrijk zijn geweest dat de terrein behorende organisaties mensen soms zelfs hebben moeten ontmoedigen. Het overgrote deel van de Nederlandse natuurgebieden en landgoederen is al (grotendeels) opengesteld voor het publiek. Deze motie is op 21 april 2021 [aangenomen](#).

Vanuit het Nationaal Programma Onderwijs krijgen scholen en onderwijsinstellingen het huidig en komend schooljaar extra middelen om negatieve impact van de corona-pandemie te bestrijden. Onlangs is de eerste voortgangsrapportage van het Nationaal Programma Onderwijs verschenen. In het primair en voortgezet bestaan nog steeds leervertragingen op het gebied van de kernvakken. Met name in het vo zijn de vertragingen op sommige gebieden zeer fors. Daarnaast zijn er zorgen over het welbevinden van leerlingen en de ontwikkeling van sociaal-emotionele vaardigheden. De impact van corona is groter voor leerlingen die al op achterstand stonden. In het mbo en hoger onderwijs is het beeld vergelijkbaar. Er is nog steeds sprake van studieovertraging, zowel in het mbo als ho. Vooral in het mbo is die nog omvangrijk. Met name de studenten in een kwetsbare positie hebben het moeilijk gehad. Daarnaast geven studenten aan last te hebben van mentale problemen en motivatieproblemen. De Inspectie van het Onderwijs constateert dat de gevolgen voor welbevinden groter zijn voor oudere leerlingen en studenten dan voor jongere leerlingen. Hier speelt waarschijnlijk een rol dat oudere leerlingen en studenten veel langer afstandsonderwijs hebben moeten volgen.

➤ *Onderzoeken in het land en in de regio's*

Wanneer burgers de beschikking hebben over digitale vaardigheden en voldoende economisch/financieel kapitaal is men beter toegerust om haperingen in het systeem op te vangen. In Bospolder-Tussendijken in Rotterdam-West heeft men tijdens de coronacrisis onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop men de bevolking in de wijk het beste kon

⁵ Bron: <https://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/green-and-blue-spaces-and-mental-health-new-evidence-and-perspectives-for-action-2021>.

⁶ <https://hetpon-telos.nl/vraagstukken/veerkracht/>

ondersteunen om de crisis door te komen. De coronamaatregelen hebben in deze wijken een grotere impact dan elders in Nederland.

Ook op andere plekken dan in stedelijk gebied heeft de coronaperiode veel impact gehad op de sociale en mentale veerkracht van de regionale samenleving, zo zien we onder meer op basis van casuïstiek en gesprekken tussen Rijk en regio over de impact van corona in de 30 lopende Regio Deals (Kamerstukken II, 29 697, nr 90). Voorbeelden zijn regio's als Oost-Groningen en Zuidoost Drenthe. Er is vanuit het verleden sprake van forse sociaal maatschappelijke problemen op het gebied van gezondheid, overerfbare armoede en leefbaarheid. Op de hele korte termijn lijken er positieve aspecten aan de corona-crisis in de vorm van krapte op de woning- en arbeidsmarkt. Dit is echter zeer conjunctuurgevoelig en zeer waarschijnlijk van tijdelijke aard. Voor de langere termijn is er een meer structurele trend die niet de positieve kant op gaat. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in toenemend wantrouwen (broos vertrouwen) in de overheid en weinig reëel perspectief op onderwijs en werk.

In de Zuidhollandse Delta⁷ zien we ook impact van corona op met name het sociale welbevinden van de inwoners (eenzaamheid en isolement van mensen als gevolg van activiteiten die wegvielen zoals dagbesteding. Corona wordt hier als katalysator van vraagstukken gezien, zoals het vergroten van ongelijkheid. Daarmee wordt ook duidelijk dat bepaalde thema's meer geagendeerd zouden moeten worden, zoals het vergroten van het oplossend vermogen en netwerk van inwoners (participatiesamenleving). De Zuidhollandse Delta heeft dit o.a. ingevuld met een initiatievenfonds wat ingericht is om (kleinschalige) ontmoeting te stimuleren. Hiermee werd een beroep gedaan op de creativiteit en de innovatie van de samenleving.

Ook zien we dat, als gevolg van corona, lopende initiatieven om de leefbaarheidsproblemen in regio's aan te pakken (zoals de Children's Zone, onderdeel van het Nationaal Programma (NPRZ) en Regio Deal Rotterdam-Zuid), vertraagd van de grond komen en tegelijkertijd komt het belang van bereikbare zorg en borging van het onderwijs naar voren als prioriteiten. Zo is er sprake van stijgende zorgvraag en dalend aanbod (SEH-sluitingen). Daarnaast is er een duidelijk verschil te zien tussen wijken met maatschappelijke samenhang en weinig samenhang. Deze laatste hebben het moeilijker (NB: Nieuw-Buinen als voorbeeld).

Er is in ieder geval duidelijk behoefte aan continuïteit (zeker 3 tot 5 jaar) voor inzet van middelen en oplossingen zodat de beschikbare governance niet opnieuw opgestart of uitgevonden hoeft te worden. Hierbij is de lastige financiële positie van gemeenten een terugkerend aandachtspunt. Uit de regio's klinkt ook het signaal dat het niet alleen belangrijk is om te inventariseren wat er moet gebeuren om veerkracht te versterken, maar ook vooral ook *hoe* dit moet gebeuren. Daarbij benoemen zij het belang van integraal en gebiedsgericht werken vanuit het perspectief van de inwoner, interbestuurlijke samenwerking en aandacht voor het gezamenlijk formuleren en uitvoeren van de opgave. Hierbij kan voortgebouwd worden op de ervaringen die zijn opgedaan in de Regio Deals voor brede welvaart.⁸

Het platform [wijkwijzer](#) zet in op knelpunten en oplossingen voor het sociaal bereik van instanties op wijkniveau en draagt bij aan de beweging waarin betrokken personen en organisaties samenwerken aan stedelijke vernieuwing en versterking van de wijk- en buurtaanpak. Dit onderstreept de samenhang met de herstelopgave Veilige en gezonde (fysieke) leefomgeving en de omgevingshulpbronnen, waarbij 'groen in en om de stad' is ondergebracht en onder andere wordt ingezet op grotere veiligheid en gezondheid in de 16 stedelijke vernieuwingsgebieden.

IV. Aanvullende onderzoeken en adviezen

Het **SCP** voert een doorlopend onderzoek uit onder de Nederlandse bevolking. Uit de nieuwste update hiervan blijkt dat de verschillen tussen zes onderscheiden groepen tussen 2014 en 2020 niet substantieel zijn veranderd. Onder relatief gunstige economische omstandigheden zijn de kansenongelijkheid en sociale achterstanden niet substantieel verminderd. Het SCP constateert dat de coronacrisis naar alle waarschijnlijkheid de verschillen tussen de onderscheiden groepen heeft vergroot door verlies aan gezondheid, werk en sociale contacten en verwacht dat de kansrijke groepen onder de bevolking sneller hiervan herstellen dan de groepen die minder hulpbronnen tot hun beschikking hebben. [Verschil in Nederland 2014-2020 | Factsheet | Sociaal en Cultureel Planbureau \(scp.nl\)](#)

⁷ Dit betreft de drie Zuidhollandse eilanden, Voorne Putten, Goeree Overflakkee en Hoeksche Waard.

⁸ <https://www.pbl.nl/publicaties/brede-welvaart-bevorderen-breed-beschouwen-en-keuzes-maken> en <https://www.lysiasadvies.nl/diensten/werken-aan-welverende-regios/>

De **Raad voor Volksgezondheid en Samenleving** heeft in het voorjaar van 2021 stilgestaan bij de noodzaak om gezondheidsachterstanden in de samenleving beter aan te pakken. Die achterstanden zijn namelijk ongelijk verdeeld en stellen de veerkracht van de samenleving steeds meer op de proef. De samenhang met maatschappelijke problemen is sterk en daarom proberen regionale en lokale programma's hier specifiek aan te werken ([Een eerlijke kans op gezond leven | Advies | Raad voor Volksgezondheid en Samenleving \(raadrvs.nl\)](#)). Ook vindt de RVS het van groot belang dat er een koersverandering in gang wordt gezet richting een meer weerbare samenleving als het gaat om fysieke en mentale gezondheid. Hiertoe zijn er een aantal aanbevelingen opgesteld in maart 2021 ([Nieuw kabinet: Stel 4 prioriteiten voor een wezenlijk nieuw beleid | Nieuwsbericht | Raad voor Volksgezondheid en Samenleving \(raadrvs.nl\)](#)). Uitgangspunt is een koersverandering waarbij er een grotere meerwaarde en bijdrage kan worden gerealiseerd door het publieke belang meer centraal te stellen. Instellingen dienen hierbij te komen tot betere samenwerking, in plaats van de institutionele eigen verantwoordelijkheid, betere randvoorwaarden op landelijk niveau om lokaal gezondheidsachterstanden aan te pakken. Op deze wijze kan beter worden bijgedragen aan continuïteit van zorg en daarmee bestaanszekerheid van kwetsbare groepen.

De **Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR)** hebben gezamenlijk het advies '[Navigeren en anticiperen in onzekere tijden](#)' d.d. 2 september 2021 uitgebracht met handvatten voor de volgende fase van pandemiebestrijding. Uitgangspunt is een aanpak in samenhang met andere maatschappelijke vraagstukken. De analyse heeft een brede blik (van gezondheid tot economische implicaties en de democratische rechtsorde). Het advies signaleert dat bestaande maatschappelijke opgaven deels zijn verscherpt, zoals gezondheidsverschillen tussen bevolkingsgroepen en grotere kansongelijkheid, naast verdere digitalisering en groeiende afhankelijkheden (ook internationaal). Centraal in het advies staan een aantal mogelijke scenario's en 4 hoofdaanbevelingen:

1. Anticipeer op die scenario's en ga voor de beleidskeuzes die overal zinvol zijn.
2. Zet in op brede maatschappelijke schokbestendigheid, door de samenleving beter in staat te stellen op mogelijk nieuwe crises te anticiperen.
3. Verbind herstel met de aanpak van diverse lange termijn beleidsopgaven.
4. Bescherm de democratische rechtstaat, ondanks de complexe afwegingen tussen grondrechten.

De crisismaatregelen van de afgelopen anderhalf jaar zijn een drievoudige stresstest geweest voor de democratische rechtstaat: inhoudelijk, procedureel en in de uitvoering. De publieke sector (maar ook de samenleving) bleek te beschikken over een groot adaptief vermogen. De noodzaak van robuust beleid is aangetoond: een geïntegreerde aanpak over verschillende beleidsvelden heen, maar ook tussen beleid en uitvoering, incl. een goede voorbereiding op verschillende scenario's. Dit vergt volgens de WRR en KNAW, naast verbetering van de (medische) pandemic preparedness, aanvullende inzet op bredere schokbestendigheid van de maatschappij om uiteenlopende crises op te kunnen vangen.

Dit is langs drie lijnen te bereiken: inzet op extra buffers in de samenleving (I), op meer variatie voor toegang tot hulpbronnen (II) en meer mogelijkheden om te isoleren en te compartimenteren (III). Ter illustratie: Buffers kunnen variëren van financiële buffers bij bedrijven en burgers tot het sociale netwerk van ouderen en jongeren en het beschikbare informele netwerk in wijken en buurten voor maatschappelijke ondersteuning. Bij de variatie in toegang tot hulpbronnen, kan het gaan om de afhankelijkheid van productielocaties elders in de wereld, tot de beschikbaarheid van digitale voorzieningen om alternatieven voor school en kantoor mogelijk te maken. Ook de toegang tot betrouwbare informatie en goedkope voedselvoorziening (via de lokale markt en buurthuis) kan als een vorm van variatie worden gezien. Bij isoleren en compartimenteren gaat het volgens de WRR en KNAW bijvoorbeeld om de ingevoerde reisbeperkingen tussen landen om verspreiding te voorkomen. In een klein, open en dichtbevolkt land als Nederland is de inzet op dergelijke maatregelen op regionale schaal tijdens een pandemie minder logisch, maar dit kan wel de noodzaak van regionaal en lokaal maatwerk aantonen.

3 Analyse

Na de inventarisatie van lopend onderzoek op hulpbronnen op verschillende niveau's (persoonlijk, sociaal en omgeving) - en op basis van de analyse in dit hoofdstuk adresseren wij de herstelopgave voor sociale en mentale veerkracht van de samenleving waarbij de betrokken departementen als landingsbaan fungeren. Trends en hoofdpunten zijn te signaleren die in het volgende hoofdstuk worden geconcretiseerd in zo specifiek mogelijke aanbevelingen. Samenvattend valt te concluderen dat de focus voor deze domeinoverstijgende herstelopgave vooral het versterken betreft van de buffers van de samenleving door in te zetten op het robuuster maken van sociale structuren.

Het coronavirus heeft een enorme impact gehad op de maatschappij, maar er is ook sprake van een enorme veerkrachtigheid, zoals ook al eerder in de [Kamerbrief over herstel en perspectief voor de jeugd](#) werd geconcludeerd. Dit komt onder meer naar voren uit de verzamelde gegevens over de ervaren tevredenheid met het eigen leven (bijna op hetzelfde niveau als voor corona). Tegelijk zijn er ook bijzondere groepen door de corona-crisis sterk geraakt. Het beeld van de mentale gezondheid en het middelengebruik van studenten in het hoger onderwijs is bijvoorbeeld zorgwekkend.⁹ De recente monitor mentale gezondheid en middelen gebruik (peiling voorjaar 2021) laat zien dat ruim de helft van de studenten psychische klachten ervaart en emotionele uitputtingsklachten heeft. In de Kamerbrief op 11 november hebben OCW en VWS aangegeven hier snel actie in te willen ondernemen en samen met de sector (koepels en studenten) te kijken wat er moet gebeuren om de mentale gezondheid van studenten te verbeteren. De onderzoekers van de monitor hebben een aantal aanbevelingen gedaan, waar in eerste instantie mee aan de slag wordt gegaan. Te beginnen met het ontwikkelen van een integrale aanpak gericht op preventie, vroegsignalering en begeleiding van studenten. De input van deze gesprekken zullen ook worden meegenomen in de ontwikkeling van het Nationaal Preventieakkoord Mentale Gezondheid, waar VWS nu een verkenning voor doet.

De variatie in de ervaren situatie door mensen is voor de verschillende leeftijdsgroepen erg groot geweest tijdens de lockdown en toen er stevige maatregelen nodig bleven. Er is een bredere tendens om naar de situatie voor corona terug te (willen) keren. Dit betekent minder thuiswerken, meer naar school gaan, weer meer op vakantie gaan en sociale activiteiten opnieuw op pakken. De behoefte om weer uit de eigen bubbels te treden en weer met elkaar in contact te komen. Toch zijn er ook verschillen te signaleren die mogelijk een structureel karakter kunnen krijgen. Met name vanwege de versnelde digitalisering. Bijvoorbeeld inzet op digitale overleggen voor werkenden met een drukke agenda, extra inzet op digitale ondersteuning in zorg, onderwijs en bedrijfsleven in het algemeen.

Brede benadering van gezondheid voor coronaherstel

Om ervoor te zorgen dat we op de langere termijn veerkrachtig genoeg zijn om een eventuele volgende crisis of andere tegenslagen te kunnen doorstaan, is meer nodig. Dan gaat het met name over het hebben van een gezonde leefstijl in een gezonde omgeving en het hebben van de juiste sociaal emotionele vaardigheden om met stress, verandering en tegenslag om te kunnen gaan. En beschermende factoren en bestaanszekerheid, zoals een veilig en warm thuisklimaat, een stimulerende school- of werkomgeving en goede relaties met mensen in je omgeving. Bestaande ontwikkelingen zoals de verkenning naar het preventieakkoord mentale gezondheid, het programma Gezonde Generatie van de SGF en het Nationaal Programma Onderwijs bieden daarvoor mooie aanknopingspunten (bijv. Programma Gezonde School, programma gezonde en groene leefomgeving). Dit geldt ook voor de bestaande Rijk-regiosamenwerking in de 30 Regio Deals gericht op brede welvaart waar in een aantal deals thema's als sociaal welbevinden en veerkracht al zijn gegendeerd en in de regio wordt gewerkt aan concrete projecten.

Vanuit de crisisaanpak bij corona ligt de focus vaak op de relatief korte termijn (bijv. bij het Deltaplan jeugd en het Nationaal Programma Onderwijs). Het versterken van de sociale en mentale veerkracht van individuen en de samenleving vraagt echter om een meer lange termijn perspectief. In de zomer van 2021 heeft het kabinet in een [Kamerbrief](#) de bouwstenen geschetst om te komen tot verdere gezondheidsbevordering en mogelijkheden voor verbetering van het preventiebeleid. Hiermee is ook invulling gegeven aan de kabinetsreactie op het advies van de RVS op welke wijze gezondheidsachterstanden zijn aan te pakken. De verdere invulling hiervan is mede afhankelijk van de kabinetsformatie. Wel is duidelijk dat verdere inzet op gezondheidsbevordering (en het daadwerkelijk slagen hiervan) kan bijdragen aan zo'n robuust buffer waar behoefte aan is als voorbereiding voor mogelijke nieuwe crises: een stijgende gezondheid onder de bevolking draagt bij aan een veerkrachtiger samenleving.

⁹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/11/11/mentale-gezondheid-van-studenten-in-het-hoger-onderwijs>

Voor een volgend kabinet zal ook het vraagstuk aan de orde zijn om te komen met een aanvulling/variant op de lokale en regionale preventieakkoorden met het thema mentale gezondheid. Op basis van indicatoren is op lokaal en regionaal niveau beter te bepalen waar behoefte aan is: welke (bewezen) interventies zijn op welke plek van toegevoegde waarde? De (bewezen) positieve impact van een mogelijk preventieakkoord mentale gezondheid (zie onder meer onderzoeken van TNO hierover) is dermate evident, dat hier sprake is van een concrete aanbeveling vanuit de herstelopgaves.

Het belang van informele netwerken en burgerparticipatie

Als het gaat om versterking c.q. vergroting van de veerkracht van de samenleving, ligt er een uitdaging in de invulling van de rol van de overheid en de ruimte voor eigenaarschap en de stem van burgers. De kracht van sociale initiatieven ligt met name in het feit dat zij vaak dicht op of bij een specifiek maatschappelijk probleem zitten. Zo hebben vrijwilligers een andere relatie met mensen met problemen en kunnen zij hen op een andere, vaak meer gerichte manier bereiken. Dit inzicht is door de coronacrisis versterkt. Naast de inzet van vrijwilligers ligt er een kans in het stimuleren van kennisuitwisseling tussen beleidsmakers, wijkprofessionals en actieve bewoners.

Burgerinitiatieven, zelforganisaties en sociale ondernemingen hebben hun waarde bewezen tijdens de coronacrisis. De initiatieven die vanuit het Oranje Fonds zijn ondersteund zijn hier een voorbeeld van ([Corona sociaal herstellfonds | Oranje Fonds](#)). De uitdaging ligt hier onder andere in de lange termijn samenwerking en structurele vormgeving van de financiering. Dergelijke informele netwerken hebben duidelijke meerwaarde naast formele (publieke) organisaties, door flexibiliteit en een goed contact met wat er speelt in wijken en buurten. Het is niet mogelijk gebleken om alleen op bestaande formele structuren terug te vallen, variërend van de beschikbare marktwerking in de (zorg)economie tot de besluitvorming bij Veiligheidsregio's en het bieden van maatschappelijke opvang en ondersteuning. Er zijn noodverbanden aangelegd en vervolgens weer geformaliseerd. Er zijn pogingen gedaan tijdig regionaal maatwerk mogelijk te maken. Dit is niet eenvoudig en soms zelfs onmogelijk gebleken. De spanningen rondom botsende belangen en (grond)rechten zijn duidelijk naar voren gekomen. Dit heeft het besef vergroot dat er flexibiliteit nodig is in de interactie tussen formele instanties en informele organisatievormen, juist op het concrete niveau van buurt en wijk. Gemeenschappen zijn zo sterk als het beschikbare maatschappelijk netwerk. Het versterken van informele netwerken/organisaties kan, via een inclusieve benadering en verdere empowerment, substantieel bijdragen aan de vindbaarheid en de aanpak van maatschappelijke problematiek. Dit kan de overheid niet allemaal zelf, maar juist gebiedsgericht in de samenwerking met partners die op lokaal niveau beschikbaar zijn en indien nodig kan de overheid dit faciliteren. Dit kan en wordt op lokaal niveau al verder in beeld gebracht met diverse instrumenten (Buurtprofielen, leefbarometer, regionale monitor Brede Welvaart (CBS)). Een gerichte uitvraag voor coronaopgaves en -herstel, is zinvol om specifiek verdere opgaves in beeld te krijgen.

Kunst en cultuur

Tijdens de coronacrisis was er een stijging van de individuele participatie en een daling van de groeps participatie (monitor Amateurkunst 2021, binnenkort te verschijnen) in de kunst- en cultuursector. Momenteel beoefent 64% van de Nederlanders enige vorm van cultuur en bezoekt 89% cultuur (kunst en erfgoed). Voor dit bredere coronahersteltraject is het van belang om de positieve bijdrage te onderkennen van culturele activiteiten voor jongeren voor hun mentale welbevinden en vaardigheden/capaciteiten en hun sociale netwerk. Ook bij ouderen is er duidelijk zo'n positief effect. Er is een goet landelijk netwerk beschikbaar dat tijdens de crisis in staat is geweest meer verbinding te maken met onderwijs, zorg en welzijn. Dit zou meer structureel ingebed moeten en kunnen worden. Aandachtspunten hierbij kunnen zijn, het inzetten vergroten van de groeps participatie en benutten van de individuele participatie. Met name de fondsen voor sport en cultuur (voor jongeren en ook volwassenen) bieden hiervoor gerichte aanknopingspunten, ook omdat hiermee gericht doelgroepen bereikt kunnen worden, die anders minder in aanraking komen met deze kansen en positieve input. Dit sluit ook aan op de propositie voor het sociaal domein waar vanuit de VNG aan gewerkt wordt.

Door de aanwezigheid op wijkniveau is de openbare bibliotheek met ca 3,6 mln leden bij uitstek de plek om bij te dragen aan maatschappelijke veerkracht. Bibliotheken zijn de plekken waar mensen elkaar ontmoeten en in groepsverband activiteiten ondernemen, zoals de verbetering van taalvaardigheden en digitale vaardigheden. Ook ten tijde van de covid 19 pandemie, is gebleken dat bibliotheken een onmisbare schakel zijn, bijvoorbeeld in het bieden van studieplekken, het digitaal kunnen blijven lezen en het bieden van ondersteuning bij de coronatoegangsbewijzen. Het fysieke netwerk van openbare bibliotheken is de afgelopen jaren door bezuinigingen verschaald: dit terwijl ze de komende jaren hard nodig zijn om bij te dragen aan het herstel van maatschappelijke veerkracht.

Sport en bewegen

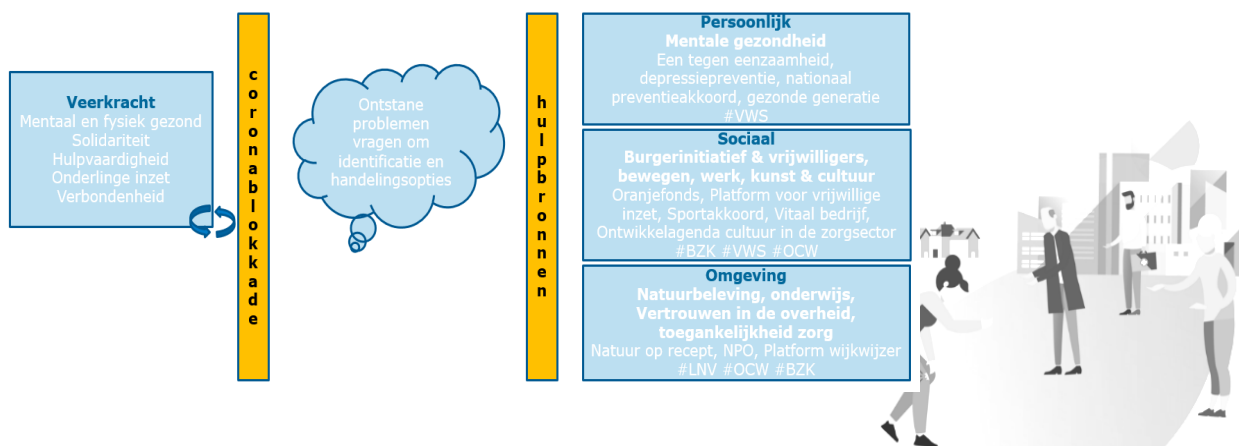
De maatregelen ter bestrijding van het coronavirus hebben er niet alleen voor gezorgd dat Nederland minder is gaan sporten en bewegen. Er heeft ook een verschuiving in het beweeggedrag plaatsgevonden. Sporten bij binnensportverenigingen of fitnesscentra heeft plaats gemaakt voor sporten in de buitenlucht, individueel of in clubverband. In het verlengde daarvan zien sportverenigingen ook een daling in het vrijwilligersbestand. Deze verschuivingen zetten de sportinfrastructuur financieel en organisatorisch onder druk, terwijl het belang van sport en bewegen voor het mentale en fysieke welbevinden door de coronacrisis alleen maar is onderstreept. Door sportclubs langs de lijn van de lokale sportakkoorden intensief te ondersteunen bij het op niveau brengen van de activiteiten na de verschillende lockdowns, en het opnieuw binden van sporters en vrijwilligers kan de sportsector (nog) beter bijdragen aan een gezonde en vitale samenleving. Om maximaal rendement te halen uit de maatschappelijke bijdrage van de sportsector is het een kansrijke aanpak, zeker voor kwetsbare groepen, om vrijwilligers te ondersteunen, te scholen en in hun kracht te zetten met behulp van professionalisering.

Natuur

Door de lockdowns hebben grotere groepen mensen actief de natuur opgezocht. Dit heeft ook tot situaties geleid waarbij de druk op natuurgebieden extra groot was, zeker in de buurt van grootstedelijk gebied. Er wordt nu duidelijk anders gedacht over de scheiding tussen de verschillende functies in de leefomgeving (mede door de nadruk op thuiswerken). Het effect van de natuur op het sociaal en mentaal welbevinden is door corona duidelijker over het voetlicht gekomen en wordt onder meer onderkend bij de huidige (bredere) samenwerking tussen LNV en VWS op dit vlak. De inzet is er nu opgericht om langs verschillende routes de biodiversiteit in Nederland te verbeteren: zowel in natuurgebieden als door de leefomgeving, juist ook in stedelijk gebied verder te vergroenen. Hiervoor zijn er lopende programma's (programma Natuur, Programma Groene en Gezonde Leefomgeving (VWS en LNV) en Groene Metropool (SBB)). Belangrijk vraagstuk is steeds weer hoe je de positieve kanten van een aantrekkelijke groene leefomgeving ook voor kwetsbare groepen toegankelijk maakt. Verdere voortgang kan bereikt worden door voortzetten van opgestarte samenwerking (gemeenten, rijk en provincies en TBO's) en verdere ontschotting van budgetten. Het sociale en fysieke domein raken hier elkaar en moeten elkaar beter kunnen vinden.

Werk en bestaanszekerheid

Corona heeft een grote impact gehad op de veerkracht van werknemers en ondernemers in verschillende sectoren (waaronder een grote groep zzp-ers). Het gaat om een veelheid aan gevolgen die varieerden van een forse inkomstenderving en de noodzaak om nieuwe leningen aan te gaan, tot vereenzaming en groeiende tijd- en prestatiedruk door de nadruk op thuiswerken en een verstoorde balans tussen werk en privé. Dit alles leidt tot de nodige stress bij werknemers én werkgevers. Voor de nabije toekomst bestaat er dan ook zorg over een blijvende nadruk op productiviteit en het voorkomen van verdere stress door werkdruk die toch al hoog is bij specifieke groepen werkenden. Belangrijk is dat er handelingsperspectief komt en praktische tools om bijv. de bedrijfsvoering, maar ook de werkomstandigheden te verbeteren en aan te passen op de nieuwe situatie met corona. Het programma VitaalBedrijf biedt hiervoor aanknopingspunten, maar ook andere initiatieven zoals de haardvuurgesprekken die vanuit VNO en MKB worden georganiseerd voor regionale kringen van ondernemers. De [nationale monitor over arbeidsomstandigheden](#) (NEA) biedt ook aanknopingspunten om gerichte stappen te identificeren. Duidelijk is dat grotere bedrijven inzetten op meer bewegen voor hun werknemers, terwijl kleinere werkgevers dit minder makkelijk voor elkaar kunnen krijgen. In zijn algemeenheid is het van belang om voor specifieke groepen de thematiek van bestaanszekerheid in ogenschouw te nemen. Dit komt duidelijk naar voren in de rapportage voor van de herstelopgave over kwetsbare groepen.

4 Beleidsaanbevelingen

De opgave veerkracht richt zich enerzijds op, vanuit nationaal perspectief, generiek beleid om de sociale en mentale veerkracht van de gehele samenleving te versterken en anderzijds het identificeren van waardevolle (lokale/regionale) initiatieven die naar aanleiding van de crisis zijn ontwikkeld.

De aanbevelingen richten zich op de door corona versterkte c.q. extra aan het licht gebrachte problematiek. De nadruk ligt verder op het 'terugveren' en op (beleids-)kansen die niet hoeven worden afgewacht tot onderzoeksrapporten beschikbaar komen. De focus ligt op het identificeren van witte vlekken, het signaleren van opgaven die niet al door de samenleving zelf worden opgepakt en het benutten van synergie-mogelijkheden. De aanbevelingen vallen uiteen in inhoudelijke aanbevelingen (voor specifieke beleidsdomeinen, waarbij wel sprake is van een corona herstelopgave voor veerkracht) en meer procesmatige aanbevelingen over de beleidsdomeinen heen.

1. Werk en inkomen

Door breder in te zetten op de bestaanszekerheid vergroten we de veerkracht van de samenleving. Stimuleer een gezonde (thuis-)werk/privé balans om veerkracht te vergroten en creëer extra aandacht voor (het belang van) (arbeids)participatie en voldoende bestaansminimum.

- a) Duidelijke afspraken en maatwerk tussen werkgever en werknemer, overheid en maatschappelijke partners
- b) Door extra inzet vitaliteitsscans voor gevolgen thuiswerken en eventuele oplossingen (vb. het meer onder de aandacht brengen van de dienstverlening van VitaalBedrijf)

2. Kunst en cultuur

Corona verbond domeinen zorg, welzijn en cultuur met elkaar. Maak deze verbinding structureel.

- a) Zet via fondsen sport en cultuur gericht in op kunst en cultuur (vb. mentaal welbevinden, positieve gezondheid)
- b) Benut individuele participatie (*gestegen in coronatijd*) en zet in op groeps participatie (*gedaald in coronatijd*) via lokaal actieve verbinders zoals cultuurcoaches en sociaal werk

3. Sporten/bewegen en natuur

De coronacrisis onderstreept het belang en bewezen effect van natuur en bewegen op gezondheid en hiermee indirect ook de veerkracht van mensen. Het stimuleren en realiseren van meer bewegen is essentieel in het veerkrachtiger maken van de samenleving. Dit kan langs verschillende beleidslijnen, maar ook via ondersteuning/stimulering van sportverenigingen en de sportsector in bredere zin, daar waar het echt meerwaarde heeft. Stimuleer en realiseer meer sporten en bewegen, waar mogelijk buiten, in de natuur.

- a) Versterk via bestaande trajecten de aanpak voor specifieke groepen en gebieden (vb. Agenda natuurinclusief) Stimuleer meer (buiten) bewegen (vb. Fietsagenda I&W, natuur op recept)
- b) Stimuleer meer sporten via lokale sportverenigingen (bijvoorbeeld door het versterken van lokale coalities van het Nationaal Sportakkoord & lokale sportakkoorden)

4. Burgerinitiatieven en vrijwilligers

Sommige burgerinitiatieven zijn enorm opgeschaald en zien een toename in vrijwilligers. De verschillende groepen vrijwilligers (vaste kern, flexibele schil en activiteit/seizoen gericht) vergen verschillende benaderingen. Er is over de hele linie sprake van een structureel kleiner worden reservoir aan capaciteit (voor vrijwilligers (bij sport, cultuur en bij maatschappelijk initiatieven), maar ook breder). Synergie voordelen en aanboren nieuwe doelgroepen is essentieel, maar ook verdere ondersteuning en professionalisering. Borg (effectieve) initiatieven en zet in op mobilisering en behoud van vrijwilligers.

- a) Houd rekening met specifieke drijfveren bij verschillende groepen vrijwilligers (vaste kern, flexibele schil en activiteit/seizoen gericht)

- Gebruik lessen van succesvolle initiatieven (vb. 'Stichting thuis gekookt' en 'NL landschappen')
  - Zet in op professionaliseringsworkshops en het geven van trainingen om het vrijwilligers(net)werk –in den brede- een boost te geven en te ondersteunen.
- b) Borg structureel governance en financiering, via gemeenten en regionale programma's (vb. door fondsen)
- Investeer in basisfinanciering voor maatschappelijke organisaties, zodat deze lucht hebben om zaken op touw te zetten.
- c) Benut dubbelfuncties op lokaal niveau (bv. markt en buurthuizen voor betrouwbare informatie en betaalbaar voedsel)

5. Borging veerkracht samenleving

- a) Vergroot burgerparticipatie
Ontwikkel meer burgerparticipatie, betrek burgers bij vormgeving van beleid.
- Versterk informele (wijk)netwerken
  - Overweeg een vervolg op het traject Democratie in Actie
  - Ga de dialoog met de samenleving blijvend aan (n.a.v. dialoogtraject NL na de crisis)
  - Maak meer gebruik van ervaringsdeskundigen
- b) Creëer een "health in all policies"-aanpak, waarbij mentale en sociale veerkracht in verschillende beleidsterreinen concreet een plek krijgt ketenaanpakken gericht op risicogroepen, bijv zoals bij depressiepreventie.
- Zet in op integrale samenwerking & ketenaanpak in zorg, onderwijs, cultuur, bedrijfsleven en sociaal domein. (vb. depressiepreventie)
  - Zorg voor afstemming op regionaal niveau (vb. sociale woningbouw, meenemen regio's in beleid volksgezondheid) geef ruimte voor regionaal maatwerk en neem daarbij een integrale en gebiedsgerichte aanpak vanuit het perspectief van de inwoner. Heb daarbij aandacht voor interbestuurlijke samenwerking en voor het gezamenlijk formuleren en uitvoeren van de opgave. Hierbij kan voortgebouwd worden op de ervaringen en lessons learned van de Regio Dealaanpak.
  - Zorg voor structurele governance en financiering van domeinoverstijgende herstelopgaves (via bestaande structuren die kunnen "leveren" in de uitvoering) en investeer in professionals bij uitvoeringsorganisaties.

'Veerkracht wordt geboren in hoop. En de (politieke) belofte verbindt hoop van mensen.'

